מכתלי בית הדין

תשובות אקטואליות בענייני חושן משפט על הפרשה

קרן טללי ברכה

משולחנו של הגאון
רבי מנחם מנדל
פומרנץ שליט"א
ריש מתיבתא 'עוז והדר'

גיליון ש"ע, פר' וירא תשפ"ז

לוה שפרע לנושה של מלוהו בחוב מסופק

ר' יהושע העשיל, סוחר ותיק בקלף, היה מספק במשך שנים יריעות קלף לר' אברהם מרדכי, לצורך כתיבת ספרי תורה, תפילין ומזוזות. בין השניים שררו יחסי מסחר ממושכים, והם לא נהגו לסלק את התמורה לאחר כל משלוח בפני עצמו, אלא היו מרכזים את החשבון, ומדי תקופה עורכים ביניהם התחשבנות מסודרת, שבסיומה היה ר' אברהם מרדכי פורע את הסכום שהצטבר לחובתו.

חלפו כמה חודשים מאז שהסתיימה ההתקשרות המסחרית ביניהם, ולפתע התקשר ר' יהושע העשיל לר' אברהם מרדכי ואמר לו כי נזכר בוודאות שבתקופת הסגר של מגפת הקורונה שלח אליו משלוח קלף באמצעות שליח פרטי. לדבריו, מאחר שבאותם ימים לא התנהלה אספקת הסחורה בדרך הרגילה, לא נרשם המשלוח ברשימת החובות, ובשל כך נשמט מן החשבונות שנערכו לאחר מכן ולא שולם עד היום.

ר' אברהם מרדכי השיב כי הוא אכן זוכר שבאותם ימים שוחחו ביניהם כיצד ניתן להעביר את הסחורה למרות מגבלות הסגר, אך אין הוא זוכר אם המשלוח אכן יצא לדרכו והגיע לידיו, או שמא לבסוף ויתרו עליו והוא כלל לא נשלח. ר' יהושע העשיל עמד על דעתו כי המשלוח הגיע, ואילו ר' אברהם מרדכי טען שאינו יכול לאשר זאת, והדין ודברים ביניהם נמשך זמן מה ללא הכרעה.

בתוך כך פגש ר' יהושע העשיל את ר' שמואל זנוויל, סופר סת"ם, אשר סיפר לו לפי תומו כי הוא חייב לר' אברהם מרדכי סכום כסף בעד סחורה שקיבל ממנו. ר' יהושע העשיל שידל אותו להעביר את הסכום לידיו, בטענה שמאחר שר' אברהם מרדכי חייב לו את תמורת משלוח הקלף, רשאי ר' שמואל זנוויל לפרוע לו במישרין את החוב שהוא חייב לר' אברהם מרדכי. ר' שמואל זנוויל השתכנע, מסר לו את מלוא הסכום, וסבר שבכך פרע את חובו.

לאחר זמן נדהם ר' אברהם מרדכי לשמוע מר' שמואל זנוויל כי החוב שהיה חייב לו כבר נמסר לר' יהושע העשיל. הוא טען שמעולם לא הסמיכו להעביר את כספו לאדם אחר, ובפרט שהחוב הנטען כלפיו מסופק ואינו ניתן לגבייה בבית דין. השניים באו לבית הדין לברר אם התשלום לר' יהושע העשיל נחשב לפירעון תקף מכוח דין 'שיעבודא דרבי נתן', או שמא ר' שמואל זנוויל לא נפטר מחובו, ור' אברהם מרדכי רשאי לתובעו לשלם את החוב פעם נוספת.

תשובה

טענת 'איני יודע'

להלכה נפסק בשולחן ערוך (סימן עה סעיף ט), שהתובע את חברו בטענת ברי ואומר שיש בידו מנה שהלוהו או שהפקיד אצלו, והנתבע משיב 'איני יודע אם נתחייבתי לך', נשבע הנתבע היסת שאינו יודע ונפטר מן התשלום. אמנם, אם הוא מבקש לצאת ידי שמים, עליו לשלם את החוב הנטען.

הטעם לכך הוא שבדיני אדם אין מוציאים ממון מספק. ולכן אף שהתובע טוען טענת ברי, הרי הנתבע אינו מודה בחיוב, אלא מסתפק אם החיוב נוצר מלכתחילה, ולפיכך נשאר הממון בחזקתו. אולם מאחר שהתובע עומד בטענתו הוודאית, והנתבע אינו יודע להכחישו, מוטל על הנתבע לשלם אם רצונו לצאת ידי שמים, משום שמפני מה יתלה לומר שהתובע משקר לתבוע בלא שמגיע לו.

בנידון שלפנינו טוען ר' אברהם מרדכי שאינו יודע אם משלוח הקלף הגיע לידיו, וממילא אינו יודע אם התחייב לשלם את תמורתו. אין זו טענת 'איני יודע אם פרעתי', שבה הנתבע מודה בעיקר החיוב ורק מסתפק אם נפטר ממנו, אלא טענת 'איני יודע אם נתחייבתי', שהרי הספק הוא אם הסחורה סופקה ואם החיוב נוצר מעיקרו.

לפיכך, ר' אברהם מרדכי פטור מתשלום בדיני אדם, ואין בית הדין מוציא ממנו את הסכום מחמת טענתו הוודאית של ר' יהושע העשיל בלבד. עם זאת, מאחר שר' יהושע העשיל טוען בברי שהמשלוח הגיע, מוטל על ר' אברהם מרדכי לשלם כדי לצאת ידי שמים.

שיעבודא דרבי נתן בחיוב לצאת ידי שמים

נחלקו הפוסקים במקום שהנתבע פטור בדיני אדם אך חייב לצאת ידי שמים, וקדם התובע ותפס מנכסיו: האם מוציאים את הממון מיד התובע, מאחר שאין בידו חיוב שניתן לגבייה בבית דין. או שאין מוציאים מידו, הואיל וסוף סוף הנתבע חייב לו את הסכום לצאת ידי שמים, ותפיסתו הועילה להחזיק בידו ממון שבאמת ראוי לו לקבלו. שיטות הפוסקים בדין זה הבאנו בהרחבה ב'מכתלי בית הדין' (חלק א סימן סט, סימן ע, חלק ג סימן י).

אלא שבנידון שלפנינו אין מדובר בתפיסה ישירה מנכסי הנתבע, אלא באדם שלישי שהיה חייב כסף לנתבע, ומסר את חובו לתובע. לפיכך יש לברר אם החיוב לצאת ידי שמים יוצר 'שיעבודא דרבי נתן' כלפי הלוה השלישי.

דין שיעבודא דרבי נתן, שאם ראובן נושה מנה בשמעון, ושמעון נושה מנה בלוי, מוציאים את הממון מלוי ונותנים אותו לראובן, נפסק להלכה בשולחן ערוך (סימן פו סעיף א), אלא ששיעבוד זה קיים באופן שהחוב הוא ברור גם בדיני אדם, ויש לדון האם גם באופן שהחוב שבין המלוה הראשון למלוה האמצעי אינו חוב הניתן לגבייה בדיני אדם, אלא חיוב לצאת ידי שמים בלבד. האם גם חיוב כזה יוצר שיעבוד כלפי הלוה השלישי, עד שיוכל לפרוע במישרין למלוה הראשון ולהיפטר מחובו.

שיטת האבני נזר

האבני נזר (יורה דעה סימן קסד סק"ג) כתב בפשיטות, שאפילו לשיטות שתפיסה מועיל בחייב לצאת ידי שמים, אם אדם חייב לחברו לצאת ידי שמים בלבד, ואילו אדם שלישי חייב לו חוב גמור בדיני אדם, אין הלוה השלישי מחויב לשלם למי שהמלוה שלו חייב לו לצאת ידי שמים. לא זו בלבד שאין בית הדין יכול לחייבו בכך, אלא יש לומר שאסור לו למסור את הממון למלוה הראשון, שהרי הוא מחויב בדיני אדם לפרוע למלוה שלו, ואין החיוב לצאת ידי שמים יוצר זכות גבייה לאחר.

לפי דבריו, אם המלוה הראשון תפס מנכסיו של הלוה השלישי, מוציאים את הממון מידו, מפני שהלוה השלישי אינו חייב לו דבר, ואף אינו מחויב כלפיו לצאת ידי שמים. חובתו היא כלפי המלוה האמצעי בלבד, וחיובו של אותו מלוה כלפי הראשון אינו יוצר שיעבוד הניתן לגבייה ממנו.

האמרי בינה מחייב מדין מזיק

האמרי בינה (דיינים סימן לב) כתב, שאם אדם חייב לחברו בבירור בדיני שמים, ואדם שלישי הכריח אותו לשלם את החוב, אותו אדם שלישי חייב לו מדין מזיק, כיון שבדיני אדם היה פטור ממנו, ולא היתה לתובע זכות לכפותו לשלמו.

האמרי בינה הביא ראיה לדבריו מן המבואר בגמרא (בבא קמא צח:) בדין אדם שגזל חמץ ועבר עליו הפסח. מעיקר הדין יכול הגזלן להחזיר לנגזל את החמץ כמות שהוא ולומר לו 'הרי שלך לפניך', אף שכעת החמץ אסור בהנאה ואינו שווה מאומה. אם בא אדם אחר ושרף את החמץ, סובר רבי שמעון שהשורף חייב לשלם לגזלן, משום שדבר הגורם לממון כממון דמי. החמץ אמנם חסר ערך מצד עצמו, אך הוא היה מאפשר לגזלן להשיבו בעין ולהיפטר מתשלום דמיו, ולכן שריפתו גרמה לגזלן הפסד ממוני.

והנה, אף שמכוח הדין של 'כל הגזלנין משלמין כשעת הגזילה' אין בית הדין מחייב את הגזלן לשלם דמים מלאים כל עוד החמץ קיים והוא יכול לומר 'הרי שלך לפניך', מכל מקום בדיני שמים חייב הגזלן לשלם את מלוא דמי החמץ, מפני שהוא שגרם לכך שהחמץ ייאסר בהנאה, וחיוב זה מוטל

עליו לפחות מדין גרמא. ולפי זה, לכאורה מדוע מחייבים את השורף, הלא הוא לא הפסיד לגזלן מאומה. שהרי גם אילו החמץ היה נשאר בעין, עדיין היה הגזלן חייב לשלם לנגזל כדי לצאת ידי שמים. נמצא שהשורף רק גרם לכך שהגזלן יקיים את החיוב המוטל עליו בדיני שמים, וייעשה אדם כשר המשלם את מה שהוא חייב באמת.

ממה שמחייבים את השורף לשלם לגזלן, מוכח שכאשר אין החיוב נמסר לגביית בית הדין, ואי אפשר לרדת לנכסי הנתבע כדי לגבותו, אין אדם אחר רשאי לגרום לנתבע לשלם אותו בעל כורחו. אם עשה כן, דנים אותו כמי שהזיק ממון גמור. ואף שלדעת כמה פוסקים תפיסה מועילה כאשר הנתבע חייב לצאת ידי שמים, מכל מקום כל זמן שהחיוב לא נמסר לגביית בית הדין ואין יורדים מחמתו לנכסי הנתבע, גרימת התשלום נחשבת נזק ממוני.

על פי יסודו של האמרי בינה, גם דין 'שיעבודא דרבי נתן' אינו חל בחיוב לצאת ידי שמים. מאחר שאין כאן חוב גמור הניתן לגבייה בבית דין, אין למלוה הראשון שיעבוד ממוני על הלוה השלישי. ואף אם יתכן שיש בחיוב זה צד מסוים של שיעבוד, מכל מקום אין הלוה השלישי רשאי להחליט מעצמו לשלם למלוה הראשון. במסירת הממון הוא גורם למלוה האמצעי לשלם בפועל חוב שבדיני אדם היה פטור ממנו, והרי הוא כמוציא ממון מחברו שלא כדין והזיקו.

ואולם, יש מקום לחלק בין דברי האמרי בינה לבין נידון שיעבודא דרבי נתן. האמרי בינה דן באדם זר שכפה על החייב לשלם חיוב שבדיני שמים, אף שאין לאותו אדם כל חיוב ישיר כלפי התובע. לעומת זאת, בנידון שלפנינו הלוה השלישי עצמו חייב ממון למלוה האמצעי, והמלוה האמצעי חייב למלוה הראשון לצאת ידי שמים. ויתכן לומר שמאחר שקיימת שייכות ממונית מסוימת בין הלוה השלישי למלוה הראשון, לפי שסוף סוף הוא מחזיק ממון המגיע למי שחייב למלוה הראשון, אם כן אפשר שמסירת הממון אינה נחשבת כהפסד שנגרם למלוה האמצעי.

אכן מדברי האבני נזר מבואר להדיא שגם במצב זה אין שיעבודא דרבי נתן, והלוה השלישי אינו רשאי לפרוע מכוחו למלוה הראשון.

לעשות אחד מן הצדדים מוחזק

יש לציין עוד לדברי החזון איש (אבן העזר סימן סט סק"ח) שכתב שבמקום שבו יש לאדם תביעה מסופקת על חברו, אין אדם שלישי המחזיק בממון רשאי למסרו לאחד מבעלי הדין לעשותו מוחזק. כל מי שהנכסים בידו נעשה ביחס אליהם כבית דין, וכשם שבית הדין אינו רשאי למסור את הממון לאחד הצדדים במקום ספק, כך גם שליש או מחזיק אחר חייב לשמור את הממון ולעשות בו כפי הדין, ואינו רשאי להכריע את הספק מדעתו.

הרי שבמקום שהחוב מסופק, אסור ללוה השלישי למסור את חובו לתובע. אילו היו המעות מופקדות בבית הדין, בית הדין לא היה מוסר אותן למי שטוען לחוב מסופק. והוא הדין לאדם פרטי המחזיק בממון השייך לנתבע.

בספק חיוב מפני מחלוקת

הערך שי (סימן פו סעיף א) הביא מעשה באדם שהיתה לו תביעה על חברו בדבר שהיה תלוי במחלוקת הפוסקים, באופן שלא היה יכול לגבות את החוב אלא באמצעות תפיסה. אותו נתבע היה נושה ממון באדם שלישי, והתובע תפס את הממון מן הלוה השלישי.

הערך שי פסק שאין תפיסתו מועילה, משום שדין שיעבודא דרבי נתן הוא כדין ערב, והכלל הוא (סימן מט סעיף י), שבכל מקום שבו אי אפשר לגבות מן הלוה עצמו, אין אפשרות לגבות מן הערב, ואפילו תפיסה מן הערב אינה מועילה. כך גם אין התובע יכול לגבות מן הלוה השלישי חוב שאינו יכול לגבותו מן הנתבע עצמו.

בשו"ת חקרי לב (חושן משפט סימן ב) יצא לחקור בעניין תפיסה בספק בדין. הנה במקום שיש ספק בדין, המוחזק רשאי לומר 'קים לי' כדעה הפוטרת אותו, ואם הצד שכנגד קדם ותפס לאחר שנולד הספק, הוא יכול להחזיק בממון מכוח טענת 'קים לי' כדעה המחייבת. מעתה יש לברר מה הדין אם אדם מן השוק תפס את הממון מיד מי שהיה מוחזק בו ומסרו לבעל דינו. בעקבות המסירה התהפכה חזקת הממון, וכעת אין מוציאים את הכסף מיד התובע שכבר נעשה מוחזק. האם אותו אדם שתפס ומסר חייב לשלם למוחזק הראשון את מה שהפסידו, משום 'דינא דגרמי' או משום שהזיק את שיעבודו. או שמא רשאי הוא לטעון 'קים לי' כדעה המחייבת את הנתבע, וממילא לא גרם לו כל הפסד, אלא מסר את הממון למי שהיה זכאי בו לפי אותה שיטה.

בהגהת בן המחבר בשו"ת חקרי לב הביא ראיה שיש לחייב את מי שמסר את הממון לבעל הדין. שהרי כתב בעל התרומות (סי' סז ח"ב אות ז), שאם נפקד מסר את הפיקדון למלוהו של המפקיד, הוא פטור מלשלם למפקיד, מפני שיכול לומר לו: גם אילו הייתי מחזיר לך את הפיקדון, היה המלוה גובה אותו ממך או משאר נכסיך. ואם אין למפקיד נכסים אחרים, אף היה הנפקד מחויב למסור את הפיקדון למלוה מדין שיעבודא דרבי נתן. והו"ד בטור (סימן קה).

מכאן למד בן המחבר שפטורו של הנפקד קיים רק כאשר חובו של המפקיד למלוה הוא חוב ברור, שאז פטור מכח שיעבודא דרבי נתן שחל רק בחוב ודאי. אבל כאשר החוב אינו ברור, אם עבר ומסרו, עליו לשלם למפקיד את מה שהפסידו, ואינו יכול לפטור עצמו בטענה שאפשר ובאמת חייב הנפקד למלוה, וכיצד מוציאים ממנו ממון על מה שפרע למי שאפשר ובאמת חייבים לו.

שיטת הישועות ישראל שיכול לטעון 'קים לי'

הישועות ישראל (עין משפט סימן ד סק"ב) הביא את ספיקו של החקרי לב, והכריע שבמקום של 'ספיקא דדינא', אם אדם תפס את הממון ומסרו לתובע, יכול הוא לטעון כלפי בעל הממון 'קים לי' כדעה שלפיה אתה חייב לתובע.

כשם שהתובע עצמו יכול לטעון 'קים לי' כדעת הפוסקים המחייבים, וטענה זו נחשבת כלפיו כטענת ברי המאפשרת לו להחזיק בממון שתפס, כך גם האדם שתפס את הממון ומסרו לתובע יכול לומר שהוא סומך על הדעה המחייבת.

ממילא אין לראותו כמי שהזיק ממון שאינו שייך לתובע, שהרי לפי אותה שיטה החוב אכן היה קיים.

הישועות ישראל גם דחה את ראיית בן המחבר מבעל התרומות והטור בדין הנפקד שמסר את הפיקדון למלוה. שם יש וויכוח עובדתי בין המפקיד ומי שטוען שהוא מלוה, ואם הנפקד התפיס הממון ביד מי שטוען שהוא מלוה, הרי הוציא ממון מחזקתו בטענת שמא, ואין ספק מוציא מידי וודאי וחייב לשלם למפקיד. אבל כאשר יש פלוגתא דרבוותא אם חייב לשלם למלוה, טענת 'קים לי' כדעת המחייב אינה נחשבת לטענת שמא רק כטענת וודאי, ולכן אם יפרע למלווה פוטר עצמו מן המפקיד בטענת וודאי המועילה לו, ולא בטענת שמא, והבן. העולה מדברי הישועות ישראל הוא שאף שלכתחילה, במקום ספיקא דדינא, אין בית הדין יכול להורות ללוה השלישי לשלם למלוה הראשון מכוח שיעבודא דרבי נתן, מכל מקום בדיעבד, לאחר שכבר מסר את הממון, אי אפשר לחייבו להשיבו, משום שהוא יכול לטעון 'קים לי' כדעה שלפיה החוב הראשון היה קיים.

העולה לדינא

ברם, דברי הישועות ישראל נאמרו רק ב'ספיקא דדינא', כאשר הספק נובע ממחלוקת הפוסקים. במצב כזה יכול האדם שתפס ומסר להסתמך על אחת השיטות ולומר 'קים לי' כדעה המחייבת.

אולם בנידון שלפנינו אין מדובר במחלוקת הפוסקים או בספק הלכתי, אלא בספק במציאות. ר' אברהם מרדכי אומר שאינו יודע אם הסחורה הגיעה לידיו ואם התחייב בתשלומה. אין כאן דעה הלכתית מסוימת שעליה יכול ר' שמואל זנוויל להסתמך ולומר 'קים לי' שהחוב קיים. ההלכה כאן ברורה שכל זמן שהתובע אינו מביא ראיה, הנתבע הטוען 'איני יודע אם נתחייבתי' פטור בדיני אדם. לפיכך, גם לדעת הישועות ישראל, אין ר' שמואל זנוויל יכול לפטור את עצמו בטענת 'קים לי'. הוא מסר את כספו של ר' אברהם מרדכי לאדם שלא היתה לו זכות גבייה בדיני אדם, ובכך גרם שהממון יצא מרשות בעליו ונמסר למי שטענתו כלפיו מסופקת.

העובדה שר' אברהם מרדכי חייב לשלם לצאת ידי שמים אינה פוטרת את ר' שמואל זנוויל, כמו שכתב האבני נזר שחיוב לצאת ידי שמים אינו יוצר שיעבודא דרבי נתן. ולפי האמרי בינה מי שגורם לאדם לשלם בפועל חוב שאין בית הדין רשאי לגבות ממנו, נחשב כמי שהזיק את ממונו. נמצא שאין לפטור את ר' שמואל זנוויל מחובו הגמור כלפי ר' אברהם מרדכי.

ועוד שבטענת ברי של התובע ושמא של הנתבע אין זה חיוב רגיל לצאת ידי שמים, שיש לו פטור בדיני אדם אך הוא חייב בדיני שמים, וכלשון הגמרא (בבא קמא נה:) 'אמר ר' יהושע ארבעה דברים העושה אותן פטור מדיני אדם וחייב בדיני שמים'. שכאן אינו 'חייב' בדיני שמים, רק שראוי לו לשלם אם הוא רוצה לצאת גם ידי שמים, וכלשון הגמרא (ב"ק קיח.) בנידון זה 'חייב בבא לצאת ידי שמים'.

וזה לשון הר"ן (בבא מציעא לז.) בגדר החיוב: 'כיון שזה תובעו בבריא ונתבע בשמא ובא לצאת ידי שמים יש לו לחשוב שזה שטוענו ברי אומר אמת והוא שכח, ויש לו לצאת מספק גזילה שלא יעכב ממון אחרים בידו'. וכן כתב בשערי יושר (שער ה פט"ז ד"ה ולפי"ז) שמה שאמרו כאן בבא לצאת ידי שמים אינו כמו חייב לצאת ידי שמים, כי כאן אין לו כלל חיוב לשלם, אלא הכוונה שאף שאנו פוטרים את הנתבע משום שהמוציא מחבירו עליו הראיה, אין בכך הכרעה על דינו באמת, אלא שכן הוא משפט הדיינים לפטרו על פי כללי המשפט, אבל כלפי דין שמים לא נפטר הנתבע כלל על ידי המוחזקות.

וכיון שאין כאן חוב בדיני שמים רק שראוי לו לשלם לפי דיני שמים פשוט עוד יותר שלא יכול אדם אחר לקבוע לו שהוא בוחר בהנהגה של לבוא לצאת ידי שמים.

